

An Analysis of the Qajar Restoration of Haft Rang Tiling at the Vakil Shiraz Mosque and its Adherence to Zandiyeh Local Traditions

Maryam Shirvani*

Assistant Professor, Restoration of Historical monuments group. Archeology and Restoration Department, Shiraz University of Arts, Shiraz, Iran.

Abstract

The mosque is one of the important socio-cultural symbols in the Islamic Iran. One of the important mosques is Vakil mosques, where different designs have been used in the decoration of *Haft Rang* (seven-colored) tiles. The purpose is to investigate the impact of changes in socio-cultural perspectives of governments on the design of *Haft Rang* tile. What effect the socio-cultural perspective has had on the design of mosque designs and what is the nature of design changes in the *Haft Rang* tiles in these mosques? The research method is descriptive-analytical. The results show that the patterns in the seven-colored tile during the Zand period are influenced by the Zandi Ethnic-Illyrian view and are associated with simplicity and beauty. These patterns are drawn in an abstract way and have less variety in terms of design and color. In contrast, the designs in the Qajar period are influenced by the westernize perspective and are very colorful and rich, reflecting nature realistically. Repairs made in the Qajar period introduced this type of design and color to the Vakil Mosque, causing changes in the structure of *Haft Rang* tile designs. Therefore, it can be said that the difference in socio-cultural attitudes in different eras will have an important impact on changing artistic perspective.

Keywords: Restoration, Zand, Qajar, Vakil Mosque, Haft Rang Tile

* Corresponding Author, Email: M_shirvani@shirazartu.ac.ir

واکاوی پایبندی به سنت‌های محلی زندیه در مرمت کاشیکاری هفت رنگ مسجد وکیل شیراز در دوره قاجار

مریم شیروانی*

استادیار، گروه مرمت بناهای تاریخی، دانشکده باستان‌شناسی و مرمت، دانشگاه هنر شیراز، شیراز، ایران.

چکیده

مسجد به‌عنوان یکی از نمادهای مهم فرهنگی - اجتماعی در ایران تحت تأثیر نگرش‌های حکومتی، با تغییرات متنوعی در ساختار و تزیینات روبه‌رو شده است. از مساجد مهم زندیه در شیراز مسجد وکیل است که با تزیینات کاشی هفت رنگ و معرق آراسته شده و برخی تزیینات کاشی هفت رنگ آن در دوره قاجار مرمت شده است. هدف، بررسی جایگاه سنت‌های محلی زندیه در مرمت کاشی هفت رنگ مسجد در دوره قاجار است و به‌دنبال پاسخ به این سؤال که آیا دیدگاه فرهنگی دوره قاجار در مرمت تأثیری داشته و یا همان سنت‌های محلی زندیه دنبال شده است. روش پژوهش به صورت توصیفی تحلیلی و پیمایشی است. نتایج بیان می‌دارد که نقوش در کاشی هفت رنگ در دوران زند تحت تأثیر دیدگاه قومی - ایللیاتی زندیه و برخی سنت‌های دوره صفویه طراحی شده و با سادگی و آراستگی همراه است که طرح‌ها به‌صورت تجریدی و انتزاعی ترسیم شده‌اند اما در تعمیرات صورت گرفته در دوره قاجار در مسجد وکیل که عمدتاً در دوره ناصرالدین شاه و فتحعلی شاه انجام پذیرفته است دیده می‌شود که طرح و رنگ در برخی بخش‌ها تغییر یافته و از نقوشی مانند گلدانی، پرنده و منظره‌پردازی و رنگ صورتی در مرمت‌ها استفاده شده است. نقوشی که در دوران زندیه مرسوم نبوده و در مسجد استفاده نشده است. بنابراین می‌توان گفت تفاوت تأثیر دیدگاه تغییر یافته قاجاریه در مرمت‌های صورت پذیرفته وجود دارد و پایبندی به سنت‌های محلی دوره زندیه در مرمت‌های دوران قاجار کمتر دیده می‌شود.

کلیدواژه‌ها: مرمت، زندیه، قاجار، مسجد وکیل، کاشی هفت رنگ

۱- مقدمه

مساجد در هنر اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارند و نمودی آشکار از هنر در ساحتی متبرک و مقدس است و از دیرباز نیز بستر رویدادهای تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بوده که از پیوند انسان با مقدسات، فرهنگ و سنت و مثابه برجسته‌ترین عناصر هویت بخش بشری حکایت دارد (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۹، ۳۸). استفاده از نقوش در تزیینات مساجد در دوران‌های مختلف نشان‌گر بخشی از هویت و فرهنگ جوامع است و فرهنگ بازتاب اندیشه‌های بشری است (راپاپورت، ۱۳۸۲، ۲۵). نقوش در هنر ایرانی تنها جنبه تزیینی ندارند بلکه نماینده معانی و مفاهیم فرهنگی هستند که هنر را به‌عنوان زبان خود برگزیده‌اند (حسینیان و همکاران، ۱۳۹۹، ۸). از دوران مهم در تاریخ ایران دوره اسلامی در شیراز می‌توان به دوران زند و قاجار اشاره نمود که هنر و معماری دستخوش تحولات شگرفی گردید. دوران زندیه که دوران آسایش و آرامش مردم ایران بود، زمان بازسازی هنر و مرحله انتقالی میان صفویه و قاجاریه است (آیت‌اللهی، ۱۳۸۰، ۲۹۸). هنر و معماری در دوره زندیه ترکیبی از معماری گذشته ایران زمین است که به دنبال یافتن یک زبان مخصوص به خود برای ارج نهادن به تمدن و هنر گذشتگان است (شیروانی، ۱۳۹۹، ۲۸). در گذر تغییرات دوران‌های حکومتی و همچنین سالیان متوالی، آثار در معرض تخریب‌های مختلفی قرار گرفته و گاهی در تزیینات و گاهی حتی در ساختار دچار اضمحلال شده است. در دوران‌های مختلف حکومتی گاهی این آثار تعمیر شده و گاهی به دست فراموشی سپرده می‌شوند. لیکن مساجد دارای ارجحیت خاصی بوده و همواره در ترمیم تخریب‌های آن کوشیده‌اند. این فرایند در مسجد وکیل شیراز در دوران مختلف قاجار، پهلوی و کنونی صورت پذیرفته است. که در این پژوهش مرمت‌های دوران قاجار مدنظر است. با نظر به این موضوع هدف از انجام پژوهش پیش‌رو خوانش نقوش در تزیینات دوران زند و تغییر آن در مرمت کاشی دوره قاجار با نگاه خاص به مسجد وکیل صورت پذیرفته است و در پی پاسخ به این سؤال است که آیا در مرمت دوران قاجار به سنت‌های محلی دوران زند پایبند بوده‌اند.

۲- پیشینه و روش تحقیق

پرداختن به مساجد و هنر کاشیکاری از موضوعاتی است که همواره مورد توجه بوده و پژوهشگران مختلفی بدان پرداخته‌اند. مکی‌نژاد (۱۳۸۷) در کتاب «تاریخ هنر ایران دوره اسلامی - تزیینات معماری» شاخص‌ترین عنصر تزیینی در معماری اسلامی را کاشی معرفی نموده و انواع تزیینات انجام شده در کاشیکاری‌های این دوره را از دو جنبه استحکام و زیبایی مورد مطالعه قرار داده است که در هر دوره با توجه به دیدگاه حکومتی در نوع نقوش تحولاتی صورت پذیرفته است. شاطریان (۱۳۹۰) در کتاب «تحلیل معماری مساجد ایران» اشاره کرده که عمده تزیینات در مساجد، کاشی هفت رنگ و معقلی، در طرح‌های مختلف و مکان‌های خاص است. این تزیینات در هر دوره با توجه به نگرش حکومت از لحاظ تکنیک و طرح متحول شده است. در زمینه کاشی کاری دوره زندیه معتقدی (۱۳۹۵) در مقاله خود با عنوان «کاشی هفت رنگ مکتب شیراز از دوره زندیه و قاجاریه» بیان می‌دارد در شیراز استفاده از کاشی هفت رنگ از دوره زندیه متداول شده و با تغییر نقوش در دوره قاجار ادامه پیدا کرده است. شبنم رجیبی (۱۳۹۸) در مقاله خود با عنوان «بررسی تطبیقی کاشیکاری دوره زندیه و قاجاریه» بیان می‌دارد که در دوران زند طرح کاشیکاری اسلیمی و ختایی با رنگ زرد و صورتی است که در دوره قاجار تبدیل به نقوش وارداتی و تصویری می‌شوند. مهران و پژوهش (۱۴۰۰) در مقاله «تحلیل فرم‌ها و نقوش کاشیکاری در عصر قاجار و زندیه» بیان می‌دارند در دوره زندیه نقوش به کار رفته سنتی بوده و در دوره قاجار نقوش سنتی با مضامین اروپایی ترکیب شده است. به‌طور خاص در زمینه کاشی دوره قاجار می‌توان مطالعات بیشتر گوناگونی را مشاهده نمود. کریمی (۱۳۸۵) در مقاله «بررسی نقوش کاشیکاری مجموعه کاخ گلستان» بیان می‌دارد که سلیقه و علائق شاهان قاجاری و به‌ویژه ناصرالدین شاه برای هنرمندان، در حرکت به‌سوی هرچه بیشتر غربی شدن تصویرها و نقش‌ها و همچنین ورود فن عکاسی و صنعت چاپ در تغییرات ایجاد شده در سنت کاشیکاری عصر قاجار مؤثر بودند. شیروانی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با «عنوان بررسی توصیفی و طبقه‌بندی نقوش دوره قاجاریه»، این نقوش را در کاشیکاری شیراز بررسی نموده است و بیان می‌دارد برخی نقوش همانند مناظر معماری و گل‌لندی برای اولین بار در این زمان وارد طراحی کاشی هفت رنگ می‌شود. جمالی و مراثی (۱۳۹۱) در مقاله «بررسی تطبیقی تزیینات

مریم شیروانی

و اکاوی پایبندی به سنت‌های محلی زندیه در مرمت کاشیکاری هفت رنگ
مسجد وکیل شیراز در دوره قاجار

کاشیکاری در مساجد دوره صفویه و قاجاریه با تکیه بر چهار مصداق تصویری»، معتقد هستند که پیوندهای نظام‌یافته بین نقوش در بنا که در دوره صفویه شکل گرفته در دوره قاجار با هنر غربی آمیخته شده و بر کاشیکاری تأثیر می‌گذارد. سامانیان و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی مضامین تصویری کاشی‌های نقش برجسته موجود در تالار اصلی کاخ موزه گلستان» کاشیکاری دوره قاجار و تأثیر عکاسی بر کاشیکاری را مورد بررسی قرار داده‌اند و معتقد هستند ارتباط با هنر غرب در تغییرات نقوش کاشی در دوره قاجار مؤثر است. ریاضی (۱۳۹۵) در کتاب خود به بررسی هنر و عوامل مؤثر بر کاشیکاری دوره قاجار در شیراز و تهران و اصفهان پرداخته و نقش ارتباطات با غرب را در تحول کاشیکاری مؤثر دانسته است. شیرازی و موسوی‌لر (۱۳۹۶) در مقاله «بازیابی لایه‌های هویتی هنر دوره قاجار و مطالعه موردی کاشی‌های قاجار» بیان می‌دارند که نقوش در دوره قاجار در ۴ سبک ایرانی، اسلامی، فرنگی مابئی و التقاطی قرار می‌گیرند. حسینیان و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی تأثیر تحولات سیاسی - اجتماعی دوره قاجار در نقاشی‌های دیواری خانه امام جمعه تهران» بیان داشته‌اند که تغییرات اجتماعی و فرهنگی در شکل‌گیری و تحول نقوش در تزیینات معماری نقش مهمی دارد. می‌توان دید توجه به هنر و فرهنگ دوره قاجاریه مورد توجه پژوهشگران متفاوتی بوده است اما بررسی تأثیر نگرش‌های این دوران در تغییرات حوزه تعمیرات در مسجد وکیل به طور خاص مورد بررسی قرار نگرفته و این هدف تحقیق پیش‌رو است. این مقاله از لحاظ هدف کاربردی و از لحاظ ماهیت تجربی است. روش تحقیق به صورت توصیفی - تحلیلی است. مطالعات در دو بخش پیمایشی (میدانی) و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است. در بخش پیمایشی در ابتدا مسجد وکیل شیراز بررسی و نقوش کاشیکاری آن براساس تاریخ‌دار بودن و یا وجود نام اشخاص در مرمت اثر مستندسازی شد تا بتوان تفاوت نقوش دوران زند و تعمیرات دوره قاجاریه را شناسایی نمود. در ادامه فرایند تحقیق جهت بررسی تغییرات ایجاد شده تصویری در تعمیرات کاشیکاری مسجد و تأثیر تحولات هنر و دیدگاه فرهنگی جامعه در دوره زند و قاجار مستندات نوشتاری مورد بررسی قرار گرفتند. در این زمینه مقالات و کتاب‌های مرتبط بررسی و تحلیل شده‌اند.

۳- توصیف و بررسی

۳-۱- تداوم سنت نقوش تزیینی در صفویه، زند و قاجار

تزیینات در هنر با معنا و مفهومی فراتر از آراستن و پوشش ظاهری و عرصه‌ای در بازتاب مفاهیم و نمادهای فرهنگی - انسانی در امتدادهای تاریخی است که نه به هدف خودنمایی و بیان خویشتن که به جهت بیان مفهومی درونی به کار می‌رود (قنبری و همکاران، ۱۳۹۵، ۹۵). پرداختن به هنر در جوامع مختلف و هر دوره با نظر به شناخت دوران قبل از آن می‌تواند راهگشایی در دستیابی بهتر و بررسی تداوم سنت‌ها در یک جامعه باشد. با نظر به این موضوع به صورت مختصر به بررسی هنر کاشیکاری دوران صفویه که تأثیرگذار بر هنر دوران زند نیز بوده است پرداخته می‌شود. عصر صفویه از دوران شاخص در امر تزیینات به خصوص کاشی هفت رنگ و استفاده از آن در آراستن بناهاست. اصولاً هنر کاشیکاری در دوره صفویه و به خصوص در مساجد این دوره نه تنها کاربرد تزیینی دارد بلکه تجمع و تفرق نقوش زیبا در تضاد با حجم و بعد ایستا و خشن بنا است (جمالی و مرآتی، ۱۳۹۱، ۸۵). در طراحی نقوش از شیوه اسلیمی، ختایی در هم تنیده، پیچک‌های افشان رفت و برگشت جفت چپ و راست، گل و بوته حقه، گلابتون‌های چپ و راست و ... در نماسازی‌های داخلی و خارجی آثار معماری کاشی هفت رنگ استفاده شده است. پدیده‌های نقشی که تا امروز اساس قاعده کاشیکاران ایران شده است (زمرشیدی، ۱۳۹۱، ۶۷) و یکی از موارد جالب در این دوره استفاده از رنگ زرد در نقوش کاشی‌ها بوده است (زمرشیدی، ۱۳۹۱، ۶۹). عمده بناهای مذهبی مهم در این دوره با انواع کاشی هفت رنگ و معرق زینت یافته‌اند و در دوران بعد از آن نیز این شیوه و سنت تداوم یافته است.

پس از تاریخ پرفرور و نشیب دوران صفویه و افشاریه، حکومت زندیه به فرمانروایی کریم خان زند در شیراز شکل گرفت. برپایی حکومت زندیه آرامش نسبی به ایران عطا کرد و شرایط اجتماعی و فرهنگی مردم تغییر نمود. کریم خان که از طوایف روستایی بود توجه به هنر اقوام خود را در کارهایش در نظر داشت. ریشه‌ها و گرایش‌های فرهنگی خاندان زند به‌عنوان بخشی از هنر ایلی - قومی حاوی مضامین فرهنگی گسترده‌ای از مؤلفه‌های ارزشی و زیبایی‌شناسی ناب است (قنبری و همکاران، ۱۳۹۷، ۱۹۵). نگاه کریم خان در تزیینات انتخاب شده در معماری بناها، بازتابی از نمادهای

مریم شیروانی

واکاوی پابندی به سنت‌های محلی زندیه در مرمت کاشیکاری هفت رنگ
مسجد وکیل شیراز در دوره قاجار

فرهنگی - انسانی است که به عنوان مفهومی درونی در بطن جامعه زند خود را نشان دادند. به طور کلی سادگی در طراحی از ویژگی های خاص تزیینات در این دوره به حساب می آید (قنبری و همکاران، ۱۳۹۵، ۹۸). هنرمندان این عصر برای ایجاد زیبایی در تزیینات بناها، آراستگی و سادگی را سرلوحه کار خود قرار می داده اند. عمده نقوش در تزیینات وابسته به معماری مانند نقاشی دیواری، کاشیکاری، گچبری و .. نقوش گیاهی است که به صورت نمادپردازی شده و تجربیدی به کار می روند. استفاده از نمادهای گیاهی برگرفته از طبیعت، ویژگی خاص تزیینات دوره زندیه هستند که از روحیه ایلپاتی، صلح طلب و آرامش جو حاکم بر جامعه اقتباس شده است. حضور گسترده نگاره های گیاهی در باور کهن تقدس گیاهان و احترام عمیق ایرانیان به طبیعت نهفته است (ندیم، ۱۳۸۶، ۱۷). اما در دوران صفویه علاوه بر استفاده از نقوش گیاهی در تزیینات، از نقوش انسانی به میزان زیادی در طراحی نقوش دیواری استفاده شده است و می توان نمونه های زیادی را در کاخ های به جای مانده مانند عالی قاپو، هشت بهشت، چهل ستون و .. مشاهده کرد که در این مورد با هنر دوره زندیه کاملاً متفاوت است اما در دوره قاجار سنت تصویرسازی انسانی دوباره احیا شده و در تزیینات کاشیکاری نیز جایگاه ویژه ای پیدا می کند (کریمی، ۱۳۸۵، ۶۱). در هر سه دوره برخی موارد نیز از نقوش هندسی در تزیینات بهره برده اند که این نقوش نیز با تلفیق نقوش گیاهی در مساجد بیشتر به کار رفته است.

اما بررسی هنر در دوره قاجار و عصر آشنایی و رویارویی با مدرنیسم، آغاز دوره جدیدی در هویت ایرانیان است، چرا که تا آن زمان ایرانیان به ساختار خاصی از روابط اجتماعی و سیاسی عادت کرده بودند که تلفیقی از هنر ایران باستان و دوران اسلامی بود. آشنایی با تمدن غرب مهم ترین پدیده فرهنگی ایران به شمار می رفت (مدنی، ۱۳۸۳، ۲۴) که تأثیر آن در انواع هنرها قابل لمس و مشاهده است.

در دوران ناصرالدین شاه هنرها سمت و سوی جدیدی به خود گرفته و تمایلات سنت گرایانه در برخی موارد به فراموشی سپرده شده است تا جایی که سعی در ارتباط با سبک های هنری غرب ایجاد شد. هنرمندان این عصر با توجه به تغییرات فرهنگی - هنری ایجاد شده در جامعه، سبک های مختلفی را در تولید آثار هنری برگزیدند تا جایی که می توان تفاوت های گوناگونی را در آن مشاهده کرد. به طور کلی می توان این دیدگاه ها را نگرش های باستان گرایی، ایرانی - اسلامی و فرنگی مابی خلاصه نمود (شیرازی و موسوی لر، ۱۳۹۶، ۲۱).

بنابراین بازتاب شرایط جامعه ایران در دوره قاجار، به خوبی در نقشمایه های کاشیکاری های این دوره دیده می شود. فرم ها و اشکال تزیینی در دوره قاجار به تدریج تحت تأثیر هنر غرب به سمت طبیعت پردازی و فاصله گرفتن از فرم های تجربیدی و انتزاعی پیش می رود و در تزیینات بناها همانند کاشیکاری، گچبری و نقاشی دیواری می توان به وضوح مشاهده کرد که گل ها و پرندگان فرم طبیعی به خود می گیرند (زابلی نژاد، ۱۳۸۷، ۱۵۸). به عبارت دیگر دیدگاه هنرمند دوره قاجار مبتنی بر هنر غربی، طبیعت گرایانه و انعکاس واقعی و عین به عین است (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۵۰). در دوره ناصرالدین شاه قاجار به دلیل همین روابط، می توان تأثیر در طراحی نقوش در کاشیکاری را مشاهده نمود و منظره پردازی در هنر کاشیکاری وارد می شود. هنر کاشیکاری در دوره زندیه بیشتر به صورت تصاویر گل و مرغ، گل و بوته، اسلیمی و ختایی است اما کاشیکاری دوره قاجاریه در مضامین مذهبی، رزمی - بزمی، افسانه ای و تاریخی، گل و مرغ و دورنما سازی محدود می شود (آژند، ۱۳۸۵، ۴۱) که به صورت هفت رنگ اجرا شده اند.

۲-۳- مسجد وکیل و نقوش کاشیکاری هفت رنگ زندیه

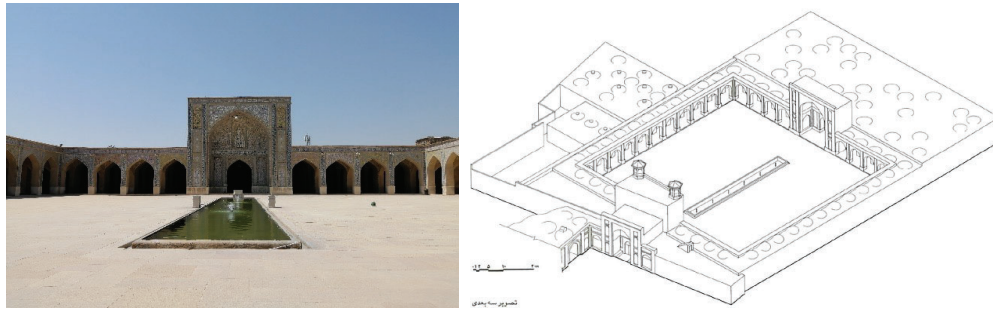
در دوران زند و قاجار مساجد متعددی در شیراز ساخته شدند. ویژگی منحصر به فرد مساجد این است که به صورت دو و چهار ایوانی ساخته شده و فاقد گنبد هستند (پارسایی و همکاران، ۱۳۸۸، ۵۳). به واسطه همین ویژگی معماری در ساختار بناها، استفاده از عناصر تزیینی در این مساجد بیشتر در ایوان ها دیده می شود. از مهم ترین مساجد دوره زند می توان به مسجد وکیل اشاره نمود. این مسجد را جامع وکیل نیز گویند که در محله درب شازده شیراز واقع شده است و وسعت زیادی را اشغال کرده است (بهروزی، ۱۳۴۷، ۱۳۴). مسجد وکیل به دستور کریم خان زند به عنوان مسجد جامع جدید شهر شیراز بنا شده است. مسجد در دو سال ساخته شده و در تاریخ ۱۱۸۷ هجری قمری کار ساخت آن به پایان

مریم شیروانی

و اکاوی پایبندی به سنت های محلی زندیه در مرمت کاشیکاری هفت رنگ
مسجد وکیل شیراز در دوره قاجار

رسیده است (شعبانی، ۱۳۸۵، ۹۶) (شکل ۱).

شکل ۱. پلان و نمای مسجد وکیل شیراز - منبع: نگارنده، ۱۴۰۲

در مورد سابقه تاریخی مسجد در کتاب بافت قدیم شیراز چنین بیان می‌شود: در زمان صفویه به جای مسجد قدیمی در همین حوالی (میدان ارگ) که تذکره نویسان آن را مسجد جنازه نوشته‌اند مسجدی بزرگ‌تر بنا نهاده‌اند که کریم خان زند هم‌زمان احداث بازار و میدان این مسجد را احیا کرده است و از آن پس مسجد وکیل خوانده شده است. سند بر این مدعا کتیبه‌ای است در شبستان مسجد وکیل که حکایت از ساختمان مسجد در زمان صفویه می‌کند (افسر، ۱۳۵۳، ۲۱۲). در محراب مسجد نیز در کتیبه قرآنی نام کاشی‌ساز را علی نقی محمود نوشته‌اند که براساس آن تاریخ کار این شخص ۱۰۴۴ هجری قمری است که مرتبط با دوره صفویه و زمان شاه عباس دوم خواهد بود. اما علینقی بهروزی تاریخ این کتیبه را براساس نوع خط نگارش شده و کیفیت رنگ‌آمیزی کاشی‌ها همان ۱۲۴۴ می‌داند که در قسمت‌های دیگر وجود دارد و شاید بتوان به مرمت اشتباه این کتیبه اشاره نمود.

در هنر کاشیکاری هفت رنگ استفاده از نقوش گیاهی، حیوانی، انسانی متداول است ولی آنچه در مسجد وکیل در دوران زندیه دیده می‌شود بیشتر استفاده از نقوش گیاهی است که در ایوان‌ها جلوه می‌کند. نقوش گیاهی در کاشیکاری مسجد در دوره زندیه به‌صورت نقوش انتزاعی شامل اسلیمی‌های متنوع ساده، گلدار، برگی و دهان‌اژدری هستند که در کاشی‌های باقی مانده این دوره دیده می‌شوند. در میان این نقوش گیاهی ترنج‌های مختلف نیز دیده می‌شوند (جدول ۱). اما نقوش ختایی شامل گل‌های شاه‌عباسی و گل‌های چندپر هستند که روی بندهای ختایی ترسیم شده‌اند (شکل ۲). از دیدگاه نشانه‌شناختی این نقوش مفاهیمی گسترده‌تر از ظاهر داشته و می‌تواند بازتابی از نگرش‌های اجتماعی - فرهنگی باشد. نقوش اسلیمی نمادی است که موضوع آن وحدت هستی‌شناسانه عالم است. اسلیمی یکی از اجزای مهم طرح‌های استیل ایرانی است. مرکب از خطوط منحنی مارپیچ که با رنگ‌های متمایز طرح می‌شود (مشکی اصفهانی و صفایی، ۱۳۹۵، ۳۵). در این طرح از طریق نشانه‌ها، نگاه بیننده ثابت نبوده و در حال حرکت است. استفاده از نقش گل نیز در کاشی‌های هفت رنگ مسجد دیده می‌شود که با ترکیب اسلیمی و ختایی و یا منفرد به کار رفته است. هدف از این‌گونه تزئین در کاشی ایجاد باغی است در سطح خشک معماری. باغی که با خطوط سیال و یا گیاهان نوید باغ بهشت را دارد (مشکی اصفهانی و صفایی، ۱۳۹۵، ۳۷). ایوان‌های مسجد وکیل مملو از این نقوش اسلیمی و ختایی با ترکیب نقش گل‌ها است و با رنگ‌های لاجوردی، زرد ایلیاتی و سفید آراسته شده است. استفاده از طرح‌های قرینه و تکرار نیز در کاشی هفت رنگ ایوان‌ها دیده می‌شود. اما در صحن اصلی مسجد، تنها در قسمت محراب، حضور کاشی هفت رنگ مشاهده می‌شود که با نقوش اسلیمی و ختایی و گل مزین شده است.

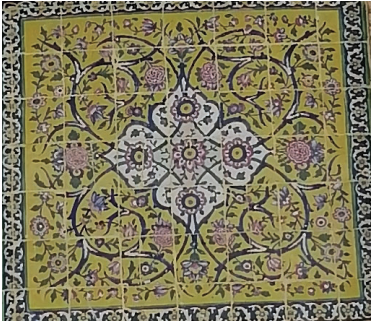

دیدگاه محلی خاندان زند در طراحی نقوش کاشی‌ها دیده می‌شود. در طراحی نقوش از طرح اسلیمی و ختایی بهره گرفته‌اند که نمایانگر تفکر و مراقبه است که طی آن وحدت در کثرت و کثرت در وحدت را درمی‌یابید. استفاده از نقش گل و بوته برگرفته از نمادهای طبیعت گرایانه سمبلیک و انتزاعی است. در چهار سمت مسجد طاق‌های زیبا به قرینه یکدیگرند و نمای خارجی آن‌ها با کاشی‌های الوان که از گل‌های زیبا رنگارنگ شیراز مشهون می‌باشد زینت یافته، گرچه این کاشی‌ها در ادوار مختلف تغییر کرده و از حیث هنر نمایی و ریزه‌کاری‌ها به پای کاشی‌های مسجد شاه و شیخ لطف

مریم شیروانی

واکاوی پابندی به سنت‌های محلی زندیه در مرمت کاشیکاری هفت رنگ مسجد وکیل شیراز در دوره قاجار

الله اصفهان نمی‌رسد ولی مانند آن‌ها دارای یک رنگ ثابت و سیاه نیست بلکه رنگ‌های مختلف با گل و بوته‌های زیبا آن‌ها را تزئین کرده و هر مجلسی از این کاشی‌ها بوستانی به تمام معنی از شیراز است که مشحون به گل‌های سرخ، لاجوردی و جویبارهای زیبا و بلبلان و مرغان محلی است (امداد، ۱۳۳۹، ۱۱۲). دیوارهای صحن با کاشیکاری جالبی تزئین شده است که از نظر شکل و رنگ آمیزی مورد توجه هستند و نماینده یک نوع رنگ‌آمیزی و طراحی است که مخصوص دوره زندیه است (رجبی، ۱۳۸۳، ۱۵۳). به‌طور کلی تصاویر در کاشی هفت رنگ در مسجد وکیل به‌صورت انتزاعی و سمبلیک بوده است که بازتاب اندیشه‌های فرهنگی و اجتماعی خاندان زند بوده و سادگی و آراستگی را در خود به همراه دارد. نقوش حیوانی و انسانی در آنچه از هنر کاشیکاری دوره زندیه باقی مانده و دیده می‌شود جایگاهی ندارد و شاید بتوان فقط به فرم پرندگان در میان گل‌ها یا همان نقش گل و مرغ در نقاشی‌های دیواری کاخ‌های زند اشاره نمود.

جدول ۱. انواع اسلیمی‌های به کار رفته دوره زندیه در کاشیکاری مسجد (نگارنده، ۱۴۰۲)

<p>اسلیمی گلدار</p> 	<p>اسلیمی ساده</p>
<p>اسلیمی دهان اذری</p> 	<p>اسلیمی برگ</p>

شکل ۲. نقش گل شاه عباسی در کاشیکاری دوره زندیه مسجد وکیل، نگارنده ۱۴۰۲

مریم شیروانی

واکاوی پایبندی به سنت‌های محلی زندیه در مرمت کاشیکاری هفت رنگ مسجد وکیل شیراز در دوره قاجار

۳-۳- تخریبات و تعمیرات در دوره قاجار براساس منابع مکتوب

پس از دوران زندیه و ساخت مسجد دو زلزله بزرگ در دوران قاجار در سال‌های ۱۲۳۹ و ۱۲۶۹ هجری قمری به وقوع پیوست که سبب ایجاد تخریبات مختلفی در مسجد شد و پس از آن اقداماتی در جهت مرمت تزیینات کاشیکاری صورت پذیرفت.

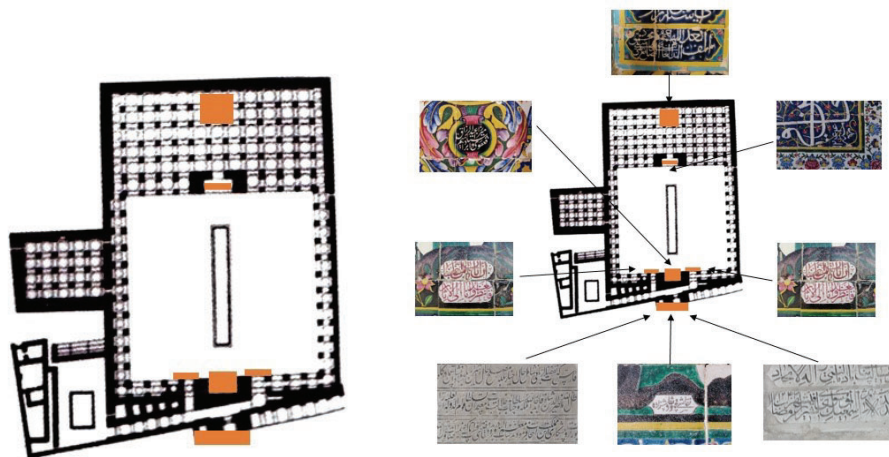
در فارس نامه ناصری آمده است: در ماه شوال سال ۱۲۳۹ هجری قمری زلزله شدیدی در قصبه کازرون آمد و بعد از چند شب و روز در وقت بین طلوعین زلزله‌ای شدیدتر در شهر شیراز حادث گردید که بیشتر عمارات قدیم و جدید از مساجد و مدارس و بقاع و خانه‌ها سافل‌ها آمد (حسینی فسایی، ۱۳۶۷، ۷۵۲). در سال ۱۲۶۹ هجری قمری در ۲۵ ماه رجب که برابر با ۱۵ اردیبهشت ماه جلالی بود، در شهر شیراز زلزله‌ای شدید بیامد که چندین صد خانه ویران گردید... بیشتر مساجد و مدارس خراب شد و احتیاج به تعمیر پیدا کرد (افسر، ۱۳۵۳، ۲۵۳). به احتمال بسیار قوی عمده تخریبات وارد شده بر مسجد وکیل شیراز در این دو زمان بوده است. چنان‌که در سفرنامه‌ها نیز به این موضوع اشاره شده است. لرد کرزون سیاستمدار مشهور انگلیسی در سال ۱۸۸۹ میلادی یعنی زمان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار به ایران سفر کرده و کتابی جامع درباره ایران نوشته است. او در توصیف مسجد وکیل می‌گوید: ... در سمت شرق بین بازار و باغ مقابل میدان نقاره خانه مسجد وکیل به صورت نیمه تمام قرار داشت ... در طرف قبله مسجد قسمت‌های اصلی مدرسه‌ای را بنیان نهاده بودند که هنگام مرگ کریم خان هنوز به اتمام نرسیده بود (افسر، ۱۳۵۳، ۲۱۹).

مسجد وکیل با آن که دو قرن از احداث آن می‌گذرد و چندین زلزله مدهش خانه خراب کن را دیده و پشت سر گذاشته است، معهذاً چون بنیان آن محکم و اساسی است خللی در ارکان آن به وجود نیامده و همان‌طور استوار مانده است ولی مقداری از کاشی‌های آن که به مرور ریخته و تعمیرات جزئی لزوم پیدا کرده بود در دوره‌های گذشته توسط ولایت و متمکنین شیراز انجام گردیده است (سامی، ۱۳۳۷، ۷۷).

با شروع حکومت ناصرالدین شاه در نیمه دوم قرن ۱۳ هجری قمری با برقراری آرامش نسبی در شیراز، ترمیم کاشیکاری‌های بناهای دوره زندیه آغاز شد که معمولاً در طرح و نقش، طرح‌های نوینی به جای نقوش متداول سنتی غالب است (قاسمی و عرب بیگی، ۱۳۹۷، ۶۴). مسجد وکیل در دوره‌های بعد از زندیه به علت صدماتی که در اثر زلزله و گذشت زمان حادث شده بود، تعمیر و تجدید تزیینات شد به طوری که عمده مرمت تزیینات کاشیکاری آن در حال حاضر مربوط به دوره فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه قاجار است (احمدی و هوایی، ۱۳۹۹، ۵۲).

در طاق نمای بزرگ شمالی و جنوبی و همچنین سر درب آن، کتیبه‌هایی با خط ثلث عالی و سوره‌هایی از قرآن مجید به قلم درشت بر روی کاشی نوشته شده است. ولی تمام این کاشیکاری‌ها در زمان حیات کریم خان زند نصب نشده‌اند بلکه در اثر زلزله فرو ریخته و از بین رفته‌اند و از این‌رو در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار تکمیل شده و به همین جهت در کتیبه طاق نمای شمالی و سر درب آن نام فتحعلی شاه ذکر شده است و در کتیبه‌ها سنه ۱۲۴۳ و جایی دیگر سنه ۱۲۴۴ وجود دارد. در حالی که سال وفات کریم خان زند ۱۱۹۳ هجری قمری است (بهریزی، ۱۳۴۷، ۱۳۸). در تصویر بخش‌های مرمت شده در این دوره در این مسجد مشخص شده است (شکل ۳). در برخی از قسمت‌های مسجد همانند ورودی، صحن، هشتی، ایوان اصلی شمالی و جنوبی و یا محراب اصلی بنا تعمیرات صورت می‌گیرد (جدول ۲). با نگاهی به کاشیکاری‌ها این موضوع کاملاً قابل مشاهده است. اگرچه در دوره زندیه رنگ‌ها محدودتر بوده و اصولاً زمینه کار سفید یا زرد است.

شکل ۳. نقاط اصلی مرمت شده کاشیکاری هفت رنگ در دوره قاجار، نگارنده با استناد به مشاهدات میدانی و تاریخنگاری کاشیکاری‌ها، ۱۴۰۲

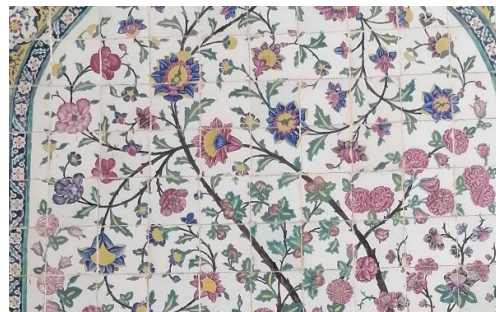
جدول ۲. تاریخ نگاری مرمت‌های صورت پذیرفته در مسجد وکیل در دوره قاجار، منبع: نگارنده ۱۴۰۲

محل مرمت	اسناد مرمت در دوره قاجار	ذکر سال و اشخاص مرمتگر	تصاویر
ورودی	بالای پیر نشین: کاشی هفت رنگ درخت زندگی با گل و پرند و خطوط اسلیمی و یک قاب کاشی هفت رنگ با خط ثلث طلایی و عبارت فتحعلی شاه الملک سلطان بن خاقان حسینعلی میرزا قاجار	امضا محمود نقاشزاده	
هشتی	کتیبه سنگی با خط نستعلیق که بر روی آن نام حسینعلی میرزا قاجار فرمانفرمای مملکت فارس و تاریخ دوران قاجار را دارد	ذکر سال ۱۲۴۳ هجری قمری	
صحن	دو طاق کناری سمت راست ایوان جنوبی با نقش گل و اسلیمی ذکر اسم آقا باخان که از بزرگان و ناظران مرمت زمان حسینعلی میرزا فرمانفرما در شیراز بوده است	سال ۱۲۸۱ هجری قمری اشرف محمودی و عبارت کارخانه حاجی باقر	
	کتیبه سنگی با خط نستعلیق روی سنگ مرمر ذکر تعمیرات اثر به دستور ناصرالدین شاه و توسط قوام‌الدوله شیرازی والی فارس		

محل مرمت	اسناد مرمت در دوره قاجار	ذکر سال و اشخاص مرمتگر	تصاویر
ایوان شمالی	کتیبه کاشی هفت رنگ با نقش گلدانی	امضا حاج عبدالرزاق و ابراهیم فغفوری و ذکر سال ۱۳۴۷ هجری قمری	
ایوان جنوبی	قاب با طرح ترنجی و کتیبه نوشتاری قرآنی کتیبه با نام حسینعلی میرزا نعم الله یعمر المساجد و... نظارت آقااباخان در تعمیرات که مدرسه خان را نیز مرمت نمودند	ذکر سال ۱۲۴۴ هجری قمری	
محراب شبستان جنوبی	نقش گلدانی با طرح منظره معماری و نقوش گل و اسلیمی با رنگ‌های شاد	ذکر سال ۱۲۴۲ هجری قمری و امضا صانع نقاشی	

اسلیمی‌ها در دوره قاجار شامل دهان اژدری و برگ‌ها هستند و فرم‌های ساده و گلدان در مرمت مسجد اجرا نشده‌اند. اما گل‌های شاه‌عباسی و چندپدر در دوره قاجار روی نقوش درختی در میان گل‌های فرنگی قرار دارند (شکل ۴). در صورتی که در دوران زندیه این گل‌ها در میان ختایی‌ها اجرا می‌شده‌اند.

شکل ۴. گل شاه‌عباسی در کنار گل‌های فرنگی در مرمت دوره قاجار در مسجد، نگارنده ۱۴۰۲

در دوره قاجار یکی از نقوش گیاهی متداول دیگر، نقوش گلدانی است که با انواع گل‌ها به‌خصوص گل رز و زنبق پر شده است. این نقش در دوره زندیه جایگاهی در طراحی کاشیکاری نداشته است و در شیراز در مساجد مهم دوره قاجار مانند مسجد نصیرالملک دیده می‌شود. اما در مرمت‌های صورت پذیرفته دوره قاجار در مسجد وکیل این نقش با آنکه هیچ قرابتی با طرح‌های زندیه ندارد وارد شده و مورد استفاده قرار گرفته است. این نقش در ایوان و همچنین اطراف محراب دیده می‌شود. در جهت بررسی حضور این نقش تنها در دوره قاجار می‌توان از یکی از کاشی‌کاران مهم دوره قاجار در شیراز نام برد که امضا او نیز در مرمت‌های کاشی در مسجد دیده می‌شود. میرزا عبدالرزاق که از معروفترین کاشی‌کاران در شیراز در نیمه دوم قرن ۱۳ هجری قمری در دوران قاجار است (شیروانی، ۱۳۸۹، ۳۳) و در کاشیکاری بسیاری از بناهای قدیمی شیراز مانند مسجد نصیرالملک، خانه دخانچی، خانه عطروش و... نام او ذکر شده است (سیف، ۱۳۷۶، ۲۹). در ایوان شمالی نقش گلدانی تعمیر شده است که با امضا اوست و تفاوت بسیاری با نقوش گل دوره زندیه در بنا دارد. در دوران زندیه نقوش گل بر درخت زندگی استوار هستند که در تزیینات کاشی بنا دیده می‌شود اما در این مرمت‌ها نقوش در قالب گلدان قرار گرفته‌اند و تفاوت زیادی از نظر ابعاد و اندازه دارند. این امضا بازسازی‌های دوره قاجار را تأیید می‌کند (جدول ۳).

مریم شیروانی

واکاوی پابندی به سنت‌های محلی زندیه در مرمت کاشیکاری هفت رنگ مسجد وکیل شیراز در دوره قاجار

جدول ۳. انواع نقوش گلدانی در تعمیرات دوره قاجار، نگارنده ۱۴۰۲

منظره‌های معماری از جمله نقوشی است که در پی ورود دوربین عکاسی و کارت پستال‌های اروپایی به ایران، وارد نگاره‌های کاشیکاری ایران شد. منظره‌های معماری جزء طرح‌های هستند که در عصر قاجار به میزان گسترده‌ای استفاده شده‌اند (رهایی و دیگران، ۱۳۹۳، ۳). استفاده از مناظر معماری در هنر کاشیکاری در دوره‌های قبل از قاجار اصلاً متداول نبوده است و در این دوره بسیار مورد توجه قرار می‌گیرد. از این نوع تصاویر در کاشیکاری‌های بناهای مذهبی و غیر مذهبی استفاده می‌شود. در این تصاویر انواع مناظر روستایی با دیدگاه طبیعت‌گرایانه نقش شده و در بین نقوش گیاهی مورد استفاده قرار گرفته است. در دو طرف محراب نقش عمارتی که گمان می‌رود عمارت شاهچراغ باشد در پایه گلدان دیده می‌شود و در بالای گلدان نیز تصویر منظره خانه دیده می‌شود. شروع استفاده از این نقاشی‌ها همان‌طور که ذکر گردید با شروع دوره قاجاریه و ارتباط با غرب در قالب نقوش کارت پستالی در ابتدا دیده می‌شود (جدول ۴).

در کاشیکاری مسجد نقوش حیوانی تنها در تعمیرات دوره قاجار در درگاه ورودی وجود دارد که به صورت نقش پرنده با رنگ آبی و قهوه‌ای بر روی شاخسار در بستر سفید رنگ دیده می‌شود. در دوره زندیه استفاده از نقوش حیوانی در مساجد وجود ندارد و نقش گل و مرغ که از متداول‌ترین نقوش دوره زندی است در تزیینات نقاشی دیواری مورد استفاده قرار می‌گیرد. در مرمت‌های قاجاری مسجد این نقش وجود دارد که با امضای مرمتگر قاجاری نیز همراه است (شکل ۵).

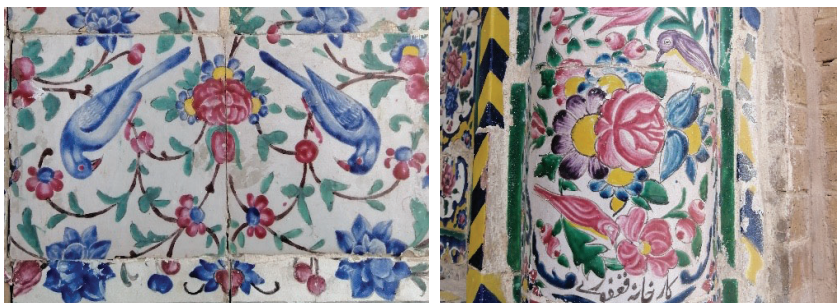

جدول ۴. تشابهات برخی نقوش در ساخت مسجد نصیرالملک و مرمت مسجد وکیل در دوره قاجار در شیراز، (نگارنده، ۱۴۰۲)

نقش تصویر شده دوره قاجار در مسجد نصیرالملک	مرمت دوره قاجار در اطراف محراب در مسجد وکیل	مرمت دوره قاجار در ایوان شمالی در مسجد وکیل	
			نقش اصلی کاشی
			جزئیات اجرایی نقش منظره و گلدانی

مریم شیروانی

واکاوی پایبندی به سنت‌های محلی زندیه در مرمت کاشیکاری هفت رنگ مسجد وکیل شیراز در دوره قاجار

شکل ۵. نقش پرنده با امضا کارخانه فغفوری (میرزاعبدالرزاق) در تعمیرات دوره قاجاری مسجد وکیل، نگارنده ۱۴۰۲

با بررسی و تحلیل نوع نقوش و طرح‌های دوره زندیه و مرمت‌های صورت پذیرفته در دوره قاجار می‌توان دید تزیینات مسجد که در دوره زندیه با نقوش انتزاعی، سادگی و بی‌پیرایگی همراه بوده است و از نظر رنگی ساده‌تر است اکنون بسیار متنوع و با تغییرات در ساختار ختایی، نقوش گل‌ها، تصاویر جانوری و نقوش گلدانی و منظره معماری همراه شده و پر از رنگ است. تنوع نقوش اسلیمی دوره زندیه مورد استفاده قرار نگرفته و از اسلیمی‌های ساده و گلدان استفاده نشده و نمونه برگی و دهان اژدری که پرکار و شلوغ‌تر است مورد استفاده قرار گرفته است. نقوش گل‌های شاه عباسی و چندپر کمتر استفاده شده و نقوش گل‌فرنگی و گل‌زنبق که در دوره قاجار متداول شده جایگزین این نقش‌ها شده است. نقوشی مانند گلدان‌های پر گل رواج یافته و نقوش پرنده روی شاخسار که در دوره قاجار مورد توجه بوده است ترسیم شده است. روحیه حاکم بر دربار قاجار و مرادفات گسترده با کشورهای غربی به‌طور کامل در تغییر دیدگاه فرهنگی اجتماعی این عصر تأثیر داشته و اثر آن بر هنرمند در ساخت و طراحی بناها مخصوصاً بناهای مذهبی دیده می‌شود. می‌توان دید که دیدگاه فرهنگی اجتماعی دوره قاجار که متحول گردید در تعمیرات بناهای تاریخی دوره زندیه تأثیر داشته و تغییراتی در نقوش ایجاد نموده است. دیدگاه جامعه و هنرمند نقش بسیار مهمی در تغییرات نقوش در بناها به همراه داشته است.

۴- نتیجه‌گیری

هنر و معماری در ایران همواره با تغییرات نگرشی اجتماعی و فرهنگی زیادی همراه بوده است و در دوران مختلف این تغییرات تأثیرات متنوعی بر آثار گذارده که برگرفته از روحیه هنرمند و نگاه حکمرانان به هنر و ارتباطات فرهنگی و اجتماعی جوامع است. هنر در دوران زند و قاجار در شهر شیراز با نگاه تحولاتی زیادی همراه بوده است که در بناهای مذهبی و غیر مذهبی خود را به نمایش می‌گذارد. مسجد وکیل از نمونه‌های شاخص آثار دوران زند با کاربری مذهبی است و مرمت‌های انجام شده در دوران ناصرالدین شاه و فتحعلی شاه نمادی از تحولات فرهنگی اجتماعی قاجار در آن است که نشان‌دهنده عدم پابندی به سنت‌های تصویرنگاری دوران زند است. در پاسخ به سؤالات مطرح شده می‌توان گفت نگاه کریم خان و حکومت او، نگاهی قومی و هنر ایلپاتی است که سادگی و آراستگی از ویژگی‌های مهم در طراحی نقوش در این دوران است که می‌توان در برخی ویژگی‌های تصویرنگاری آن را به نوعی ادامه دهنده دوران صفویه و قبل از آن دانست. تصاویر اسلیمی و ختایی و گل و بوته به کار رفته در مسجد وکیل در کاشی هفت رنگ در نمایش طبیعت همگی به‌صورت انتزاعی و تجربیدی طراحی شده‌اند و به‌صورت قرینه‌سازی هستند که نشان از آراستگی دارد. اما دوران قاجار، دوران نفوذ هنر غربی و دیدگاه فرهنگ غرب‌گرایانه است. پادشاهان قاجار به‌واسطه ارتباطات جدیدی که با کشورهای اروپایی ایجاد نمودند، سعی در غربی کردن هرچه بیشتر هنرها در ایران نمودند. این دیدگاه فرهنگی و نفوذ اجتماعی در جامعه ایران سبب شد که نقوش حتی در بناهای مذهبی با تغییرات شگرفی همراه باشد. استفاده از رنگ‌های الوان در هنر کاشیکاری هفت رنگ دیده می‌شود. هنرمندان دیگر در طراحی نقوش تنها به دنبال هنر تجربیدی و سمبلیک نبوده و انعکاس واقعی و عین به عین طبیعت برای آنان مورد توجه است. در تعمیرات انجام شده در مسجد وکیل در دوران قاجار نیز این تغییرات دیده می‌شود. مرمت‌های انجام شده در این دوره با ساختار تصویرسازی دوران زند متفاوت

مریم شیروانی

واکاوی پابندی به سنت‌های محلی زندیه در مرمت کاشیکاری هفت رنگ
مسجد وکیل شیراز در دوره قاجار

است. نقوش گیاهی گوناگون، حضور نقش جانوری پرنده، نقوش گلدانی پر گل و نقوش منظره معماری در مرمت‌های مسجد وکیل مورد استفاده قرار گرفته است. می‌توان گفت تأثیر و تفاوت دیدگاه فرهنگی اجتماعی دوره قاجار به‌طور کامل در مرمت کاشیکاری هفت رنگ در این مسجد تأثیر داشته است و پایداری به سنت‌های محلی دوره زندیه در مرمت کاشی‌های هفت رنگ کمتر وجود دارد.

سپاس‌گزاری

وجود ندارد.

تعارض منافع

وجود ندارد.

منابع مالی

وجود ندارد.

منابع

- احمدی، محمدرضا، و هوایی، فاطمه (۱۳۹۹). گذری بر ناگفته‌های مسجد وکیل شیراز. نشریه پژوهش‌های مرمت و معماری ایرانی و اسلامی، ۸(۸): ۴۹-۶۷. <https://civilica.com/doc/1503648>
- آژند، یعقوب (۱۳۸۵). دیوارنگاری در دوره قاجار. فصلنامه هنرهای زیبا، شماره ۲۵: ۳۴-۴۲.
- افسر، کرامت‌الله. (۱۳۵۳). تاریخ بافت قدیم شیراز. سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- امداد، حسن. (۱۳۳۹). راهنمای آثار تاریخی فارس. شیراز: چاپ هنرستان شیراز.
- آیت‌اللهی، حبیب‌الله. (۱۳۸۰). تاریخ هنر ایران. تهران: آگاه.
- بمانیان، محمدرضا؛ پورجعفر، محمدرضا، احمدی، فریال، و صادقی، علیرضا. (۱۳۸۹). بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی. شیعه‌شناسی، ۸(۳۰): ۳۷-۷۰. SID. <https://sid.ir/paper/119449/fa>
- بهروزی، علینقی (۱۳۴۷). بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز. انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
- پارسایی، مهدی؛ عشرتی، پرستو، و حجت، عیسی. (۱۳۸۸). واکاوی دلایل عدم وجود گنبد در مساجد شیراز. فصلنامه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۱(۴۰): ۵۱-۶۰. <https://doi.org/10.22059/jfaup.2009.68359>
- جمالی، شادی، و مراثی، محسن (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی تزئینات کاشیکاری در معماری مساجد دوره‌های صفویه و قاجاریه با تکیه بر چهار مصداق تصویری. نامه هنرهای تجسمی - کاربردی ۱۰: ۷۶-۸۹. <https://doi.org/10.30480/vaa.2013.268>
- حسینی فسایی، حاج میرزا حسن (۱۳۷۸). فارسنامه ناصری. تصحیح دکتر منصور رستگار فسایی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- حسینیان، هیراد؛ سهیلی، جمال‌الدین، و اسلامی، سیده سبیده (۱۳۹۹). بررسی تأثیر تحولات سیاسی - اجتماعی دوره قاجار در نقاشی‌های دیواری خانه امام جمعه در تهران. جلوه هنر ۱۲ (۳): ۷-۲۴. <https://doi.org/10.22051/jjh.2020.30439.1492>
- راپاپورت، آموس (۱۳۸۲). خاستگاه فرهنگی در معماری، مترجم: صدف آرسول و افرا بانک، خیال ۸ (۱): ۵۶-۹۷.
- رجبی، پرویز. (۱۳۸۳). کریم خان زند و زمان او. تهران: ندا.
- رجبی، شبنم (۱۳۹۸). بررسی تطبیقی کاشیکاری دوره زندیه و قاجاریه. ششمین کنگره ملی عمران، معماری و شهرسازی. تهران
- رهایی، مریم؛ دهدشتی، رضا، و روسایی، مینا (۱۳۹۳). تحلیل و بررسی تزئینات کاشیکاری در معماری مسجد نصیرالملک شیراز. مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی.
- ریاضی، محمدرضا (۱۳۹۵). کاشی کاری قاجاری. تهران: یساولی.
- زابلی‌زاد، هدی (۱۳۸۷). بررسی نقوش اصیل قاجاری. فصلنامه هنر ۷۸: ۱۴۰-۱۶۹.
- زارعی، هانی، و رازانی، مهدی (۱۳۹۹). همخوانی محتوای کتیبه با محل قرارگیری آن در معماری اسلامی (مقایسه تطبیقی مدرسه خان، مساجد مشیرالملک و نصیرالملک). پژوهش‌های باستان‌شناسی ۲۶(۱۰): ۱۶۳-۱۸۸. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2020.18228.1884>

مریم شیروانی

◆ واکاوی پایداری به سنت‌های محلی زندیه در مرمت کاشیکاری هفت رنگ مسجد وکیل شیراز در دوره قاجار

- زمرشیدی، حسین (۱۳۹۱). سیر تحول کاشیکاری در آثار معماری دوره صفویه تا امروز. دو فصلنامه مطالعات معماری ایران (۲): ۶۵-۷۸.
- سامانین، صمد؛ میرعزیزی، سید محمود، و صادقیپور فیروزآباد، ابوالفضل (۱۳۹۳). بررسی مضامین تصویری کاشی‌های نقش برجسته موجود در تالار اصلی کاخ موزه گلستان. نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی ۱۹ (۱): ۵۹-۷۲. <https://doi.org/10.22059/jfava.2014.50297>
- سامی، علی (۱۳۳۷). شیراز شهر سعدی و حافظ شهر گل و بلبل. شیراز: چاپ موسوی.
- سیف، هادی (۱۳۷۶). نقاشی روی کاشی. تهران: سروش.
- شاطریان، رضا (۱۳۹۰). تحلیل معماری مساجد ایران. تهران: نورپردازان.
- شعبانی، رضا (۱۳۸۵). کریم خان زند. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی
- شیرازی، ماه منیر، و موسوی لره، اشرف السادات (۱۳۹۶). بازیابی لایه‌های هویتی در هنر دوره قاجار (مطالعه موردی روی کاشی‌های قاجار)، نگره ۱۲ (۴۱): ۱۷-۲۹. <https://doi.org/10.22070/negareh.2017.483.29>
- شیروانی، بهنام (۱۳۸۹). بررسی توصیفی و طبقه‌بندی نقوش دوره قاجاریه در شیراز، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه هنر.
- شیروانی، مریم (۱۳۹۹). تأثیر فرهنگ جامعه و کارکرد اثر در شکل‌گیری کالبد و تزئینات معماری در بناهای زندیه با نگاهی بر عمارت دیوانخانه. نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی. دوره ۲۷ (۴): ۲۷-۳۴. <https://doi.org/10.22059/jfava.2019.270810.666093>
- قاسمی، زهرا، و عرب بیگی، ابوالفضل (۱۳۹۷). بررسی انتساب زمانی، مکانی و هویت هنرمند یک دروازه مزین به کاشی هفت رنگ. نگره ۱۳ (۴۶): ۷۴-۸۶. <https://doi.org/10.22070/negareh.2018.777>
- قنبری، تابان؛ سلطان‌زاده، حسین، و نصیرسلامی، محمدرضا (۱۳۹۵). نشانه‌شناسی محتوا و زمینه‌های مؤثر بر دیوارنگاری و تزئینات دوره زندیه با تأکید بر درون‌مایه‌های هنر قومی، باغ نظر ۱۳ (۴۵): ۹۱-۱۰۴.
- قنبری، تابان؛ سلطان‌زاده، حسین، و نصیرسلامی، محمدرضا (۱۳۹۷). تطبیق نشانه‌شناسانه الگوی معماری ارگ کریم خان با درونمایه‌های فرهنگ ایلاتی زندیه، نشریه معماری و شهرسازی ایران ۹ (۱۵): ۱۹۳-۲۰۹. <https://doi.org/10.30475/isau.2018.68588>
- کریمی، اعظم (۱۳۸۵). بررسی نقوش کاشی‌کاری مجموعه کاخ گلستان. فصلنامه رشد آموزش ۱۴ (۱): ۶۰-۶۳.
- مدنی، سید جلال (۱۳۸۳). مروری بر روابط تاریخی ایران و انگلستان. نشریه زمانه ۲۷ (۲): ۱۰-۱۵.
- مشبکی اصفهانی، علیرضا، و صفایی، نرگس (۱۳۹۵). سیر پیدایش نقوش گیاهی در هنر صدر اسلام (با رویکرد ویژه به نقوش اسلیمی و ختایی). دو فصلنامه نگارینه هنر اسلامی ۳ (۱۰): ۳۳-۴۰. <https://www.doi.org/10.22077/ni.2018.1279.1087>
- معتقدی، کیانوش (۱۳۹۵). کاشی هفت رنگ مکتب شیراز از دوره زندیه و قاجاریه (سده ۱۳ ه.ق). فصلنامه نقد کتاب هنر ۳ (۹-۱۰): ۲۵۱-۲۶۰.
- مکی نژاد، مهدی (۱۳۸۷). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی - تزئینات معماری. تهران: سمت.
- مهران، محمدمهدی و امیررضا پژوهش (۱۴۰۰). تحلیل فرم‌ها و نقوش کاشیکاری در عصر قاجار و زندیه شیراز. همایش ملی جلوه‌های هنر و معماری مکتب زند و قاجار شیراز. شیراز
- ندیم، فرناز (۱۳۸۶). نگاهی به نقوش تزئینی در هنر ایران. مجله رشد آموزش هنر ۱۰: ۱۴-۱۹.

COPYRIGHTS

Copyright © 2024. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

نحوه ارجاع به این مقاله

شیروانی، مریم (۱۴۰۲). واکاوی پابندی به سنت‌های محلی زندیه در مرمت کاشیکاری هفت رنگ مسجد وکیل شیراز در دوره قاجار. فصلنامه علمی اثر، دوره ۴۴، شماره ۴ (۱۰۳): ۵۵۴-۵۶۷.

DOI: 10.22034/44.4.554

URL: <https://athar.richt.ir/article-2-1799-fa.html>